

О.В.РУСИНА *

УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ АЛЬБЕРТА СТАНІСЛАВА РАДЗИВІЛЛА

Розглядається вкрай недостатньо вивчене питання про спадщину Радзивіллів в Україні. Одним із найвизначніших представників цієї родини у XVII ст. був Альберт (Альбрехт) Станіслав, канцлер Великого князівства Литовського й важлива політична фігура при дворі Сигізмунда III, Владислава IV та Яна Казимира. Він проводив чимало часу на українських теренах, будучи власником волинської Олики. Аналізуються ті сторінки мемуарів Радзивілла, де йдеться про його діяльність в Україні, особливо культурні починання.

Ключові слова: Радзивілли, Велике князівство Литовське, Волинь, Олика, мемуари.

Радзивілли – найвизначніший і найвпливовіший із-поміж магнатських родів Великого князівства Литовського. Виступаючи як сталий компонент суспільної еліти й зосередивши у своїх руках владні прерогативи та величезні багатства, Радзивілли нерідко визначали основні напрями внутрішньої або зовнішньої політики як Литви, так і, згодом, усієї Речі Посполитої. Представники цієї родини стабільно обіймали найвищі державні посади: віленських воеводи та каштеляна, канцлера, великих маршалка й гетьмана. Навіть ті з них, хто обирав духовну кар'єру, опинялися на найвищих щаблях ієрархії – мали єпископський і навіть кардинальський сани.

Економічна та політична потуга Радзивіллів, чималий внесок у розвиток освіти й культури не могли не стимулювати інтерес до цього роду з боку істориків, передовсім литовських і польських. Як наслідок, виник величезний масив фахових досліджень, які висвітлюють ледве не всі аспекти їхньої історичної діяльності. Натомість у вітчизняній літературі згадану проблематику цілком занедбано, причому всупереч тому, що українські землі становили невід'ємну складову Литви й Речі Посполитої, а волинська Олика впродовж 400 років була центром однієї з радзивіллівських ординацій¹. Це, зрозуміло, спадщина радянських часів, коли магнатів трактували лише як «визискувачів», а спогади про них цілеспрямовано стиралися навіть на топонімічному рівні: скажімо, волинське містечко Радзивіллів було перейменоване на Червоноармійськ, а розтапо-

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ За родинною угодою 1586 р. (затверджена сеймом у 1589 р.) було запроваджено принципи майорату стосовно основних земельних комплексів, які належали Радзивіллам. Так постали три ординації – Несвізька, Клецька й Олицька, чії власники не мали права вимінювати або продавати свої володіння. Ординація передавалася у спадок старшому синові, а за його відсутності – чоловікам з інших відгалужень роду. Першим олицьким ординатом був Станіслав Радзивілл Побожний (1559–1599 рр.). Його сини Миколай Христофор та Альберт Станіслав (другий і третій ординати) не мали потомства, відтак Олика перейшла до несвізької гілки роду Радзивіллів, яка не вигасла й донині.

вана неподалік Казимирівка, заснована Альбертом Станіславом Радзивілллом і названа на честь небесного патрона Польщі та Литви, стала (й залишається досі) Кузьмівкою. Цю неприглядну картину доповнює руйнація архітектурних пам'яток, пов'язаних із родиною – передовсім замкового комплексу й сакральних споруд Олики, які нині перебувають на межі зникнення. Тож саме час, паралельно з реставрацією волинської резиденції Радзивіллів, відновити історичну пам'ять про цей княжий рід, а разом – про спільні сторінки минулого України, Литви та Польщі, незаслужено призабуті нашими сучасниками.

Серед видатних представників родини особливе місце належить Альбертові (Альбрехтові) Станіславові Радзивілли (1593–1656 рр.), котрий став володарем Олики (третім олицьким ординатом) після передчасної кончини свого брата Миколая Христофора в 1614 р. (вшанованої, до речі, віршованим панегіриком студентів-риторів Луцького колегіуму)². Загалом смерть змалку ніби переслідувала князя. Він народився в Олиці 1593 р., і ще в ранньому дитинстві втратив батька (1599 р.) та матір (1600 р.). Опікуном юного княжича, його брата й сестер став батьків брат – Миколай Христофор на прізвисько Сирітка. Завдяки йому Альберт Станіслав зміг здобути добру освіту, опанував декілька мов, побачив світ. Утім, він так і не встиг належно віддячити своєму опікунові, адже той помер у 1616 р.

Поза сумнівом, як людина щиро й глибоко віруюча Альберт Станіслав розмірковував над незбагненністю Божого промислу та невблаганністю смерті, що раз-у-раз розлучала його з близькими людьми. Згодом він увічнив пам'ять про своїх родичів пишними надгробками у збудованому ним олицькому костелі Св. Трійці, про який ітиметься нижче. Водночас саме смерть надихнула його на створення свого найзнаменитішого твору – щоденника, що охоплює період 1632–1655 рр. і вважається першорядним джерелом відомостей про часи Владислава IV та Яна Казимира. Утім, починається він описом останніх днів життя короля Сиґзмунда III (1566–1632 рр.), якого Альберт Станіслав небезпідставно вважав своїм благодійником.

За Сиґзмундового володарювання князь надзвичайно швидко зробив кар'єру придворного. Уперше заявивши про себе як земський посол на сеймі 1613 р., він невдовзі став луцьким старостою, у 1619 р. обійняв уряд литовського підканцлера, а ще за чотири роки – канцлера. Відтоді Альберт Станіслав опинився у центрі політичного життя, усіяко відстоюючи інтереси Литви, за що й був прозваний сучасниками «стражем прав». Паралельно він займався літературно-богословською діяльністю: перекладав і писав твори релігійного змісту, які друкував власним коштом.

Лише у другій половині свого життя Альберт Станіслав Радзивілл, глибоко вражений смертю Сиґзмунда III, узявся за створення щоденника, який

² Слід, однак, наголосити на існуванні документів, які видавалися спільно обома братами. Найважливіший із-поміж них – підтвердження Олиці маґдебурзького права, наданого місту їхнім дідом – Миколаєм Радзивілллом Чорним 31 травня 1564 р. Акт було видано на прохання міської громади Миколаєм Христофором та Альбертом Станіславом Радзивіллами 21 червня 1612 р. (див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч.5: Акты о городах. – Т.1. – К., 1869. – №19. – С.60–63; див. також кольорове фото цього документа (хоча й без чіткої атрибуції): Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.66). Що ж до згаданого нами панеґірика, то він був виданий у Львові 1615 р. за підписом учнів, які його декламували (див.: Історія української культури. – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.584, 724).

згодом уславить його ім'я. Він уважав за обов'язок розповісти нащадкам про «побожну кончину» свого володаря, котрого звала зі світу не так хвороба, як туга за дружиною Констанцією (1588–1631 рр.). Овдовівши, Сигізмунд полишив «усіякі втіхи й радості земні», і всі придворні збагнули, що «смерть королеви стала початком його кінця». До цих драматичних обставин додавався вплив тогочасних «медикаментів», які, на думку Радзивілла, лише прискорили фатальну розв'язку (особливо нарікав канцлер на мед, що до нього король мав уроджену відразу).

Розповівши, як гідно пішов із життя напівпаралізований володар Речі Посполитої, Альберт Станіслав Радзивілл додав до цього опис конвокації та елекції його наступника, і вже не став зупинятися, уподобавши процес щоденного нотування «справ, гідних пам'яті». Віддаючись цьому заняттю, князь мав на думці не сучасників, а нащадків: згідно з написаним за три місяці до його кончини заповітом, діаріуш мав бути переданий на зберігання пінським єзуїтам, з якими він підтримував тісні зв'язки, і видрукуваний десь «у чужій землі» лише за двадцять років після смерті Альберта Станіслава. Натомість цей латиномовний твір побачив світ через триста років. Однак уже наприкінці XVII ст. постали його рукописні копії й навіть перший польський переклад, автором якого тривалий час уважався правнук Миколая Христофора Сирітки – Ієронім Флоріан Радзивілл. Нині ж дослідники схиляються до думки, що польськомовну версію підготував перший біограф Альберта Станіслава Радзивілла – Станіслав Казимир Токарський, олицький староста, а згодом пінський підсудок³.

Зі сторінок свого щоденника князь Радзивілл постає людиною, усущіль поглинутою колізіями політичного життя й свідомою історичною значущістю того, що відбувається, як і власної місії. Він аж ніяк не схожий на влєсливого придворного, не боїться перейти межу у відстоюванні своїх позицій. Чого варті хоча б його іронічні ремарки (липень 1633 р.) на адресу Владислава IV, чие обличчя при обговоренні з канцлером складного питання «ніби у хамелеона, то біліло, то червоніло, то знову блідло» [I, s.319].

Гортаючи Радзивіллів щоденник, ми не часто натрапляємо на згадки про його «малу батьківщину» – Олику та прилеглі землі. Як правило, вони доволі лапідарні. І, вочевидь, не тільки тому, що тамтешні події тьмяніли на тлі пишного та багатого на враження придворного життя, до якого звик канцлер. Він повертався до Олики передовсім як до родового гнізда, де подумки еднався зі своєю сім'єю. Це була «тиха гавань», тут Альберт Станіслав відновлював душевну рівновагу, віддаючись читанню та улюбленій забаві – полюванню. Водночас він аж ніяк не дистанціювався від життя волинської шляхетської спільноти, беручи участь у сеймиках, що проходили в Луцьку.

Так, упродовж 1632 р. Радзивілл провів у своїх маєтках листопад і грудень. У січні 1633 р. він почав збиратися до Кракова, де мало відбутися поховання Сигізмунда III та його дружини Констанції, а потім – коронація Владислава IV. Погода не сприяла цим планам: спочатку було холодно, а потім зарядили рясні дощі. Оточення князя покладало надії на молодий

³ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski. – T.1. – Warszawa, 1980. – S.36–37.* Далі в тексті посилання на томи й сторінки щоденника подано у квадратних дужках.

місяць, що з ним, як усі сподівалися, прийдуть холоди. Альберт Станіслав іронізував над цією «домашньою астрологією» – мовляв, коли 10 січня він зі своїм почтом вирушив з Олики, «дощ лив як із відра вдень і вночі, і через розгрозді дороги ми ледве долали за день три – чотири милі» (тобто близько 20–30 км) [I, s.273].

У листопаді 1633 р. Альберт Станіслав перебував в Яблонному⁴, присвятивши час ловам і читанню. Січень наступного року застав його в Олиці, де князь віддавався «відпочинку й роздумам». 12 лютого до нього навідався приятель – великий коронний гетьман і краківський каштелян Станіслав Конецпольський «з юрбою слуг і чималою кількістю коней». Із ним приїхав щойно призначений великим коронним хорунжим брат Кшиштоф, котрий плекав намір одружитися з княжною Єфросинією – дочкою волинського каштеляна Кароля Корецького, що помер у травні 1633 р.⁵ Вона мешкала неподалік, за милю від Олики, у Клевани, у замку свого опікуна Миколая Чорторійського⁶. Відтак чоловіки втрьох вирушили в дорогу. «Однак, – занотував канцлер, – коли пиха [хорунжого] погребувала красою панни та старожитністю її роду й

⁴ Нині село Яблунне Березнівського р-ну Рівненської обл. Перша згадка про Яблонне сягає 1490 р. – тоді його власником став володимирський намісник Василь Хребтович, а свідками при цьому виступали луцький староста Семен Юрійович Гольшанський і троцький воевода Петро Янович, знаний як один із власників Олики. Невдовзі Яблонне успадкувала дочка В.Хребтовича, пошлюблена з князем Андрієм Сангушком. Їхній син Олександр, позичивши в канцлера Миколая Радзивілла чималу суму грошей, передав йому Яблонне у заставу (1562 р.). У 1620 р., згідно з угодою між Адамом Сангушком і Альбертом Станіславом Радзивіллом, воно перейшло в повну власність останнього. На теренах, які тяжіли до Яблонного, Радзивілл заснував декілька сіл і містечко Казимирів (1629 р.). Тоді ж поряд постало село Яблонка (нинішня Яблунька), доходить з якого, згідно з фундаційним актом, виданим Радзивіллом у 1638 р., ішли на утримання костелу в Казимиріві. Князь одразу подбав про його зведення й присвятив тому таки св. Казимиріві. Споруда була дерев'яною, і у своєму заповіті Радзивілл записав 200 злотих, «аби [кам'яний] костел збудовано». Волю князя виконали лише 1670 р., коли на місці храму, спаленого в 1665 р. татарами, постала мурована каплиця. У ній зберігалася копія образу Богородиці, привезеного, згідно з традицією, із Палестини Миколаєм Христофором Радзивіллом Сиріткою.

⁵ За півроку, 7 листопада 1633 р., Альберт Станіслав Радзивілл, призначений одним з опікунів дітей небіжчика, брав участь у похованні князя в родовому Корці. Подія ледь не коштувала канцлерові життя, коли, не витримавши ваги численних гостей, частково обвалилася замкова тераса. Опікунство теж виявилось справою не з легких, адже два інших опікуни, визначені королівським наказом, – брацлавський воевода Станіслав Потоцький і князь Миколай Чорторійський, який заступив Кароля Корецького на посаді волинського каштеляна й був одружений із його сестрою Ізабеллою, – дбали не так про інтереси сиріт, як про власний пожиток. Відтак Радзивілл став посередником між двома чоловіками, котрі «воювали за чуже добро», але зрештою «погодилися не забувати про свої обов'язки».

⁶ Клеванський замок частково зберігся. Князі Чорторійські розпочали його будівництво в 1475 р. Кам'яна фортеця постала на високому трикутному мисі, наслідуючи конфігурацію попереднього дерев'яного укріплення, форму якого підказало городище давньоруських часів. Стіни мали три яруси бійниць із великими бойовими камерами для гармат та обслуги.

«По периметру стін було збудовано двоповерхові кам'яні, а частково і дерев'яні житлові будівлі (останні не збереглися). В замку колись стояла дерев'яна триверха церква. Обхід оборонних мурів знаходився на стелі будівель. Біля в'їзду поставлена велетенська п'ятикутна башта зі стінами завтовшки 4 метри. Друга башта, така ж у плані, поставлена на протилежному кінці. В XVII ст. для в'їзду в замок замість зводного мосту було збудовано кам'яний. [...] Маси башт, могутні й не розчленовані, мають нахил до середини, чим підкреслюються їх монументальність і неприступність. В нерухомому важкому силуеті замка, з горою, що є для нього підвалиною, чітко виділяються геометричні форми башт і корпусів. Головним мотивом, втіленим тут, у спорудах, є грізна похмура велич»

(див.: *Логвин Г.Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С.177).

зрелася задуму, відступившись від княжни, ми весело повернулися додому. Решту днів того місяця (йдеться про лютий – *О.Р.*) я провів на [мисливських] забавах в Олиці та Яблонному» [I, s.360].

Що саме тут можна було вполювати, князь не згадував. Утім, із записів 1635–1636 рр. випливає, що восени за предмет Радзивілловоїх «забав» правили зайці та дикі кози. Литовські маєтки Альберта Станіслава були, вочевидь, багатшими на дичину, ніж волинські. Скажімо, у лютому 1638 р., проїжджаючи повз свої «дідичні халупки» шляхом із Ковна до Вільна й вирішивши «позабавлятися», князь упродовж двох годин добув п'ятнадцятьох лосів, «а шістнадцять утекли через брак порядку на полюванні».

Загалом упродовж 1634 р. Радзивілл провів у своїх волинських маєтках набагато більше часу, ніж зазвичай. У квітні того року він був на похороні свого друга – луцького земського судді Войцеха Станішевського, «ллючи сльози над прахом покійного. Потім, повернувшись до Олики, прийняв ліки й наказав пустити мені ланцетом з жил зіпсуту кров». Згодом, наприкінці року, князь мав вибратися на сеймик до Луцька задля обрання нового земського судді⁷. Вибори були суто формальними, позаяк Радзивілл устиг погодити з королем кандидатуру претендента на цей уряд – і канцлер спокійно повернувся додому, «не боячись їхати в темряві знайомою мені дорогою».

У травні 1634 р., як занотував Альберт Станіслав, він «упродовж цілого місяця відвідував свої фільварки та проводив час у товаристві друзів, за читанням або на полюванні; усе це тлумило страх перед татарською й турецькою загрозами». Уже наступного місяця, на день Св. Яна, Радзивілл, виконуючи заповіт свого олицького пробоща й луцького біскупа-суфрагана Франциска Заерського, відкрив в Олиці школу академічного типу та духовну семінарію, запросивши сюди викладачів із Кракова [I, s.380–381].

Восени 1634 р. князь кілька разів вибирався до Олики. У вересні він пригощав тут жовнірів, які вирушали на військову службу – Радзивілл виставив їм бочку вина, що його міць «потім скинула декого з коней». 30 жовтня він повернувся сюди зі Львова через Луцьк: «Побачив Олику й, дякуючи Богу, в'їхав до неї». Наступного дня занотував у щоденнику: «Витратив день на привітання, розбирання та вкладання речей, як це буває після довгої подорожі». У середині листопада олицький ординат заїхав до Яблонного й «кілька днів провів, байдикуючи, на полюванні». Однак загалом того місяця він так і не передихнув: «Здобувши домашній затишок, заледве ним скористався: опосіли мене всілякі домашні турботи, як це завжди буває» [I, s.393, 399–400]. Були серед них і приємні клопоти. 2 грудня до Олики приїхали сини брацлавського каштеляна. Старший, володимирський староста Даніель Стемпковський, просив для молодшого, Габріеля, руки племінниці князя Меланії – осиротілої дочки його сестри Ельжбети. Альберт Станіслав устиг подбати про її майбутнє, умовивши короля передати Габрієлеві посаду його батька (той помер у жовтні

⁷ Тодішні земські суди мали становий характер і формувалися на виборних засадах. Кандидатури на заміщення вакансій земського судді, підсудка та писаря обиралися на повітових з'їздах шляхти (елекційних сеймиках), по чотири претенденти на кожне місце, що з них найдостойнішого згодом визначав король. До компетенції земських судів належали цивільні справи. На свої сесії вони збиралися тричі на рік. Земські урядники виконували функції довічно.

того ж таки року). Відтак, погостивши два дні, брати Стемпковські «відїхали не без певної надії» [I, s.401]. Шлюб було укладено наступного місяця у Варшаві, а відзначали його в королівському замку та варшавському будинку канцлера.

Вересень 1635 р. ознаменувався в Олиці важливою подією: Радзивілл заклав наріжний камінь собору Св. Трійці, котрий за п'ять років стане окрасою цілої Волині [I, s.466–467]. Загалом, як зауважував Альберт Станіслав, «місяць цей виявився гостинним, наповнюючи Олику частими гостями». У жовтні він «майже весь місяць тішив себе ловами й читанням», а разом «розплатився за двох турецьких коней, приведених вірменами» (вочевидь, ішлося про скакунів, яких канцлер згадував під час свого перебування у Варшаві у травні 1635 р.: «На Зелені Свята прибули коні з Олики»).

Безхмарним був і кінець наступного року (як занотував Радзивілл у листопаді 1636 р., він «спокійно провів цей місяць удома», в Олиці та Яблонному). Натомість рік 1637-й, що на нього, як і на будь-який новий, князь покладав добрі надії, приніс справжню трагедію – несподівану смерть 6 квітня дружини Регіни. Наступні декілька місяців князь шукав розради в роботі та спілкуванні з друзями. Так, 3 липня Альберт Станіслав занотував: «Референдар литовський, перший мій приятель, жаданий гість, рано-уранці з'явився в мене в Олиці, і завдяки цьому цілий місяць пройшов у приємному, наскільки це дозволяла жалоба, спілкуванні» [II, s.37].

Охоче бачився канцлер і з іншим своїм приятелем – Ст.Конецпольським, котрий володів містом Броди (нині – райцентр на Львівщині), розташованим неподалік від Радзивіллово⁸. Зрештою він посвоячився з гетьманом, побравшись у травні 1638 р. з Кристиною Анною Любомирською, донькою краківського воеводи, із чиею сестрою був одружений Ст.Конецпольський. Водночас у такий спосіб Альберт Станіслав породичався з володарями Острога: матір'ю його дружини була онука знаменитого Василя-Костянтина Острозького – Софія.

Скупий на емоції канцлер не подав жодних деталей свого одруження. Зрештою, не секрет, що в ті часи, укладаючи шлюб, представники родовитої знаті керувалися передовсім прагматичними міркуваннями. Утім, відчувається нетерпіння, з яким улітку 1638 р., перебуваючи на Волині, Радзивілл очікував на приїзд із Кракова молоді (власне, молодшої за нього на двадцять п'ять років!) дружини. На початку серпня князь занотував у щоденнику: «Я вирушив до Бродів, резиденції краківського каштеляна (Ст.Конецпольського – *О.Р.*), аби [...] привітати й прийняти мою дружину, привезену туди каштеляном та його дружиною». Зрештою, Ст.Конецпольський допровадив до Олики не тільки Кристину, а й «чималу юрбу своїх друзів».

«Цих гостей, – вів далі канцлер, – при надзвичайно добрій погоді я прийняв у замку з відповідною пишністю, у супроводі церковних співів і гарматних пострілів, і частував їх три дні, позбувшись смутку, віддаючись Бахусу й забувши про календар. Після того, як гості поїхали, я, підрахувавши свої витрати й подякувавши Богіві, пообіцяв собі, із Божою допомогою, жити надалі

⁸ Зараз це Радивилів, районний центр Рівненської обл. Містечко відоме з 1564 р., коли воно належало Миколаєві Радзивілли Чорному.

щасливим і поштивим життям, маючи найліпшу та сповнену чеснот дружину» [II, s.96].

Власне, Альберт Станіслав не раз давав собі схожі обіцянки, особливо на початку нового року. Так, 1 січня 1643 р., перебуваючи в Олиці, канцлер занотував:

«Просив Бога, аби він дав новий рік щасливіший, в якому віятимуть сприятливі вітри. Воднораз повторював і повторюю: “Нехай буде воля твоя, Господи!”. Перший день [року] привітав мене зубним болем. Лютий мороз із вітром завадив мені вийти до костелу. Волів би молитися, замість терпіти [біль], але випробуванню, посланому Богом, слід коритися на ділі, а не на словах» [II, s.337].

Утім, коли йшлося про дружину Радзивілла, то запал, з яким він уперше зустрів її на порозі родинного замку, плекаючи райдужні надії, здається, не згасав доволі довго. Щоправда, і у цьому шлюбі канцлер не дочекався «плодів подружнього життя»: у 1646 р. Кристина втратила дитину на четвертому місяці вагітності. Альберт Станіслав дякував Богові за те, що ця подія принаймні не коштувала життя його дружині. Давши обітницю в разі її одужання відвідати святі місця, він восени 1647 р., відклавши справи, присвятив шість тижнів прощі [III, s.49]. На певну зміну акцентів у житті канцлера вказувало й те, що у квітні 1643 р. він попросив короля відстрочити заздалегідь призначену аудієнцію, аби лише бути присутнім на врочистому обіді з нагоди дня народження дружини.

На рубежі 1630–1640-х рр. Альберт Станіслав учащав до Бродів, на гостини до свого друга та свояка краківського каштеляна й коронного гетьмана Ст.Конецьпольського. Той, володіючи містом із 1629 р., зайнявся його розбудовою. Упродовж 1630–1635 рр. тут постала потужна фортеця з десятьма бастіонами, спроектована французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом; будівельними роботами керував італійський зодчий Андреа дель Аква.

Перебуваючи у Бродах у липні 1640 р., Радзивілл відзначив місцеві укріплення, які Ст.Конецьпольський звів за голландською фортифікаційною системою. Водночас зауважував, що гетьман прагнув мати пишну резиденцію, а позаяк у Бродах бракувало місця для спорудження палацу, він почав його будівництво

«у трьох милях звідти, у місцевості, що зветься Підгірці⁹, [...] для себе, для своїх [родичів] і на подив усьому королівству. Для себе, гадаю, тому, що [він] не бачив на власні очі краси Італії й хотів створити свій мікрокосмос; для своїх [родичів] – аби увічнити назавжди таке велике починання; для королівства – аби вражати цією прегарною будівлею як усіх цікавих, так і подорожників» [II, s.217].

Радзивілл, вільний від будь-яких заздрощів, уважав, що йому бракує письменницького хисту, аби відтворити у словах красу нової резиденції сусіда, яка цілком «може конкурувати з найкращими італійськими будівлями» та «найгарнішими палацами інших народів». Він відзначав чудове розташування замку,

⁹ Нині однойменне село Бродівського р-ну Львівської обл. Ст.Конецьпольський придбав його 1633 р. Замок споруджено в 1635–1640 рр. за проектом Г.Л. де Боплана під керівництвом А. дель Аква.

з вікон котрого відкривався мальовничий краєвид – широка рівнина, укрита лісами, містами та селами. Подобалися йому й великі, вигадливо оздоблені замкові покої. Водночас від його ока не укрилося, що резиденція в Підгірцях «ретельно пристосована до потреб оборони» [II, s.217]. Місцеві сади на трьох терасах нагадували Радзивіллові кращі зразки італійського паркового мистецтва. В аналогічному стилі було витримано фонтани, створені прибулим із Рима майстром. Був тут і свій виноградник, за котрим доглядав спеціально найнятий угорець, – усе це заради примхи гетьмана, якому кортіло мати кілька бочок власного вина (воно, між іншим, не припало канцлерові до смаку).

Ст.Конецпольський поділився з Радзивіллом планами облаштування у своїх володіннях якого-небудь чернечого ордену. Він показав йому рештки давніх укріплень, «оточені тінистими лісами й деревами, особливо диким горіхом, який зветься волоським; усюди струмки та джерела, що б'ють ключем. [...] Саме положення [цього місця] надихає й запалює дух побожності» [II, s.218]. Ішлося про руїни давньоруського Пліснеська, що на його окраїні нині височіє Підгорецький монастир (сучасний архітектурний комплекс датується XVIII ст.).

Попрі побожність гетьмана, деякі його вчинки віддавали блюзнірством, хай і неусвідомленим. Так, улітку 1643 р. Альберт Станіслав став свідком того, як у костелі в Підгірцях, усім на посміх, брали шлюб потворні карлик і карлиця. Після цієї «нечуваної й дуже кумедної» церемонії, як занотував канцлер, молоді «сіли з нами за один стіл і брали участь в урочистих танцях. Що діялося між ними потім, сміх не дає змоги написати» [II, s.361–362].

Утім, навіть життя у глибинці подеколи було для Радзивілла аж ніяк не беззмарним. Того ж таки 1643 р. мешканців Волині непокоїли сильні смерчі. 4 травня, за словами Альберта Станіслава,

«коли я сидів за обідом у моєму замку у Круші¹⁰, за півмилі від мене, у селі Бабин, де перебували тоді троє шляхтичів Бабинських, що з них один, наймолодший, служив при моєму дворі, з'явилася хмара у формі колони, яка розділялася й знову згорталася. Як мені розповів мій служебник Бабинський (а був він з аріанської секти), у чийому дворі все й сталося, це спричинило бурю, яка поламала дахи домівок, здійняла в повітря віз, унесла воду зі ставка на 30 і більше ліктів, хотіла підняти вгору слугу й, відірвавши його від стіни будинку, кидала в різні боки та невідомо куди затягла б, якби сусідні будівлі не затулили бідачу від того страшного буревію. [...] Потужний подув північно-західного вітру тривав хіба хвилину – а інакше всі повмирили б від страху. [...] У двох милях звідти в полі знайшли унесеного бурєю мертвого хлопа з покрученими руками та ногами» [II, s.359].

Щоправда, в опис драматичних подій вкрались і фантастичні, цілком у дусі часу, деталі. Радзивілл, наприклад, був певен, що «цю трагедію спричинили чаклунки» – не дарма ж шляхтич із Бабина розповів йому, що зі

¹⁰ У наш час – село Крупа Луцького р-ну Волинської обл. Окрім замку, Радзивілл звів тут костел (його освячення відбулось у вересні 1644 р.). У документах XVIII ст. нотується, що раніше на місці тодішнього дерев'яного храму був інший, збудований і обдарований «Альбертом Радзивіллом, канцлером Великого князівства Литовського, і Кристиною з Любомирських у 1644 р.» [II, s.417].

страшної хмари, яка завдала стільки шкоди селу, «вийшли малі чорні люди, які чимдуж волали: “Бий, мордуй!”» (утім, навіть така чудасія, як занотував канцлер, не змусила його служебника покинути аріанство). Щоправда, того року від буревію постраждали й оселі правовірних католиків. У червні, щойно Альберт Станіслав виїхав до Луцька, над Оликою пронеслася буря, яка

«скривила хрест на верхівці костелу, зірвала дахи з будинків і в різний спосіб лютувала у замку. Казали, що якісь муляри, стоячи високо на рагуші, виразно бачили у самому центрі смерчу ведмедя – і втекли, вражені. В іншому разі той вихор скинув би їх із височини й, мабуть, переніс в інший світ або радше на небо» [II, s.362].

Не завжди ідилічними були й взаємини між родичами та сусідами. Скажімо, навесні непогодного 1643 р. спалахнула суперечка між Самуелем Каролем Корецьким та Миколаєм Чорторійським, котрий, як знаємо, разом з Альбертом Станіславом Радзивіллою і Станіславом Потоцьким опікувався майном молодих Корецьких після смерті їхнього батька (1633 р.) – яблуком розбрату стали 150 тис. злотих. Радзивілл, котрий у своєму щоденнику доволі уїдливо коментував любов М.Чорторійського до чужого добра, втрутився у цей конфлікт (як десятьма роками раніше – у його взаємини з Ст.Потоцьким) і «за п'ять годин, із Божою поміччю, повернув давню згоду» [II, s.361].

Загалом Альберт Станіслав, посвячений із кількома могутніми родовими кланами (Острозькими, Конецпольськими, Корецькими), охоче демонстрував сімейну солідарність. Для цього було чимало приводів, включаючи сумні. Так, у жовтні 1642 р. пішла з життя вдова великого коронного канцлера Томаша Замойського – Катерина, дочка князя Олександра Острозького. Вона доводилася дружині Радзивілла близькою ріднею – тіткою по материнській лінії. За місяць у Замості відбувся похорон, на який Альберт Станіслав вирушив не лише з поваги до небіжчиці, а як опікун її осиротілої дочки Іоанни (друга донька Томаша та Катерини Замойських не той час уже була видана заміж за Єремію Вишневецького). Ще за життя матері руку Іоанни було обіцяно синові Станіслава Конецпольського – Александрові, і гетьман прагнув за допомогою Радзивілла якомога скоріше залагодити цю справу.

На похорон зібралася величезна кількість родичів, а також чимало духовних осіб високого рангу зі львівським архієпископом на чолі. Як занотував Радзивілл, «задля утримання гостей щодня вбивали сто волів; про інші видатки залишається тільки гадати». Уже за день після погребальної церемонії почалися перемовини про укладення шлюбу між сином гетьмана й Іоанною Замойською. Атмосфера була не дуже сприятливою: довкола ширились «якісь чутки, котрі, через втручання дідька, легко розносяться за таких обставин». Проблем додавав конфлікт між Є.Вишневецьким і гетьманом. Ішлося про 40 міст, котрі, на думку Ст.Конецпольського, він мав контролювати як переяславський староста. Урешті-решт обидві сторони домовилися про шлюб. На третій день після похорону костел у Замості став місцем інших урочистостей: львівський архієпископ обвінчав І.Замойську з великим коронним хорунжим А.Конецпольським. Весілля тривало два дні, але «без музики та співів» [II, s.327].

Ці події, найактивнішу участь у котрих брав канцлер Радзивілл, виразно засвідчують житейський прагматизм, який панував у тодішньому шляхетському середовищі, і подеколи, як нам може здатися, межував із цинізмом. Це, звісно, не був світ без звичайних людських почуттів, однак вони повсякчас поступалися ширшим (клановим, родовим, корпоративним) інтересам. Скажімо, вірність своєму подружжю високо цінувалася – недарма той-таки Радзивілл відносив до грона чеснот К.Замойської те, що вона, овдовівши, «ніколи не замислювалася над новим заміжжям», або вихваляв як «славну матрону» й «приклад для вдів» дружину свого двоюрідного брата Лавінію Корецьку, котра «впродовж шістнадцяти років, утративши чоловіка, жила, нікого не обтяжуючи та виховуючи дітей, яким до маєтностей дідичних, батьківських дала багато придбаних нею» [II, s.237].

І все ж у більшості випадків утрата подружжя була лише прелюдією до нових зашлюбін. Так, Альберт Станіслав Радзивілл удруге пройшов через велику церемонію через рік після смерті своєї першої дружини, але фактично вже за півроку був ладен зняти з обличчя «серпанок смутку», намагаючись відбити наречену у свого молодого родича Януша Радзивілла. Цей термін став критичним і для Радзивіллового приятеля Ст.Конецпольського, котрий узяв шлюб із новою дружиною, Софією Опалинською, за півроку після смерті її попередниці. Між іншим, на думку Альберта Станіслава, це й згубило гетьмана, котрий прожив зі значно молодшою за себе красунею заледве два місяці, – мовляв, «за надмірними любовцями прийшов смуток смерті»¹¹.

Однак у рефлексіях Радзивілла з приводу кончини Ст.Конецпольського (1646 р.), із котрим він приятелював не один рік, ми не відчуємо болю від непоправності втрати. Звісно, віддавалося належне «великому мужеві, якого шанували турки й татари, а хан татарський перед його смертю просив, аби він узяв його собі за сина». Однак значно більше Радзивілл переймався спровокованою цією подією перетасовкою «урядів»: «каштелянію краківську було призначено краківському воеводі (Станіславові Любомирському, тестеві Альберта Станіслава – *О.Р.*); той, однак, вимагав, аби Краківське староство, яке він при цьому втрачав, перейшло до його сина. Відтак

«вибір упав на руського воеводу; Руське ж воеводство перейшло до князя Вишневецького; староство Барське – до польного гетьмана Потоцького; Лопатин – до наступника каштеляна, Буськ – до коронного підчашого, Плоскирів (нині – місто Хмельницький) – до коронного конюшого [...]. Наприкінці познанському воеводі віддали Ковельське староство» [II, s.483–485].

Та й на похорон Ст.Конецпольського Радзивілл дивився із практичного боку, зазначаючи, що церемонія обійшлася в майже 100 тис. злотих. Водночас він занотував інцидент, спричинений дотриманням тодішніх поховальних традицій: «При погребі гетьмана у Бродах було сум'яття в костелі, коли в тисняві кінний рицар захотів зламати, згідно зі звичаєм, свій спис; переляканий

¹¹ Зауважимо, що таку ж фатальну роль С.Опалинська відіграла у житті свого другого чоловіка, останнього із князів Корецьких – Самуеля Кароля, котрий помер за тиждень після шлюбу (1651 р.).

кінь багатьох зранив копитами, і, вискочивши з костелу, перетнув усе місто, тільки тоді його вхопили» [II, s.493].

Щоправда, відомі й значно більш прикрі випадки. Скажімо, Альберт Станіслав описував безлад, який учинився через «недоречний звичай відзначати похорон учтами й заливати розум надміром вина та різних трунків». У червні 1641 р. у Заложцях¹² ховали двох князів Вишневецьких: Юрія та його батька Костянтина, який не переніс смерті сина й пішов із життя через чотири дні після його кончини. Наступного за церемонією дня чоловік Теофілії Вишневецької (дочки покійного князя Костянтина) в розмові з Єремією Вишневецьким «назвав свою дружину словом, однаково неприємним для вух і для родини Вишневецьких». Як свідчив потім князь Єремія, він, проте, не почувався ображеним і не виймав свою шаблю з піхов – на відміну від захмелілих слуг, котрі, схопившись за зброю, учинили бійку, що коштувала життя п'ятьом присутнім. Багатьох тоді було поранено, а один бідолаха, викинутий із вікна, подумки вже попросився з цим світом і лише потім усвідомив, що падає з малої висоти. Були й такі, зауважував Радзивілл, котрі «намагалися збільшити кількість небіжчиків, цілячи з мушкетів». Тож якби не енергійне втручання польного гетьмана Миколая Потоцького й біскупа Яна Замойського, «покійним князям офірували б чимало крові», не шкодуючи навіть жінок: зокрема, єпископ «уберіг своєю правицею голову дружини князя Вишневецького, [Гризельди] Замойської, від удару шаблею» [II, s.248–249].

Запальний норів волинської шляхти виявлявся й за інших обставин, а надто коли йшлося про заміщення вакантних посад. У своєму щоденнику Радзивілл описував епізод із виборами луцького земського судді у січні 1643 р. Цей уряд прагнув обійняти луцький підсудок Анджей Ліневський, «добрий обиватель і ревний католик». Альберт Станіслав підтримав його кандидатуру в листі до коронного підканцлера, з яким поїхав до Варшави син А.Ліневського – Стефан. Одначе вакансія земського судді приваблювала й луцького підкоморія Григорія Святополка-Четвертинського: князь волів бачити на цій посаді свого сина Захарія. Конфлікт інтересів розв'язав Радзивілл: підкоморій погодився з тим, що його син стане суддею після А.Ліневського. Однак на сеймику в Луцьку князь заходився виборювати власні інтереси, ганячи А.Ліневського як аріанина. Розігротий вином син підсудка прийшов опівночі до господи Г.Святополка-Четвертинського й заледве його не вбив. Роботу сеймику було зірвано [II, s.337–338].

Нову спробу виборів луцького земського судді було зроблено за декілька місяців, у квітні 1643 р. На елекційний сеймик до Луцька прибули волинський воевода Адам Сангушко, волинський каштелян Миколай Чорторійський, чернігівський каштелян Адам Кисіль і брацлавський каштелян Габріель Стемпковський. Виборам усіляко перешкоджав князь Г.Святополк-Четвертинський, «палаючи ненавистю до луцького підсудка». Він з'явився у супроводі роти

¹² У Заложцях (нинішніх Залізцях, селищі міського типу у Зборівському р-ні Тернопільської обл.) й досі збереглися рештки замку, збудованого тут у XVI ст. попередниками Вишневецьких – шляхтичами Каменецькими. Це була двоповерхова споруда з каміння та цегли, чотирикутної форми, із наріжними баштами та звідним мостом. Частково зберігся й костел Св. Антонія, де 1641 р. поховали Костянтина Вишневецького та його сина (від шлюбу з Урсулою Мнішек, сестрою знаменитої Марини).

коронного конюшого Владислава Домініка Заславського-Острозького. Однак і А.Ліневський прибув на чолі загону озброєної шляхти. «Якби [вони] ввійшли до костелу (де зазвичай відбувалися сеймики – *О.Р.*), – зауважував Радзивілл, – то напевно не вийшли б без смертовбивства та кровопролиття». Відтак вибори ще раз відклали, сподіваючись на примирення сторін [II, s.357].

Цей уривок зі щоденника Альберта Станіслава, у певному сенсі, застереження від спроб ідеалізації тодішнього способу життя. Окрім усього іншого, режим шляхетської демократії відмовляв у політичному представництві переважній більшості населення. Цей становий егоїзм унаочнюється епізодом із часів безкоролів'я, зафіксованим у нотатках Радзивілла. Так, у червні 1632 р. на конвокаційний сейм до Варшави прибуло козацьке посольство з низкою вимог. У першу чергу представники козацтва наполягали на своєму праві взяти участь у виборах короля, наголошуючи на тому, що вони – повноцінні члени Речі Посполитої. Натомість сенатори за такі амбіції їх «добре налаяли», а на таємній нараді, апелюючи до антропоморфного образу держави, козаків порівняли з волоссям та нігтями, котрі, мовляв, «і справді потрібні [людині], але коли не в міру виростають, то перші обтяжують голову, а другі боляче ранять – тож треба їх частіше підрізати» [I, s.125].

Зрозуміло, що Радзивілл аж ніяк не міг бути симпатиком козацтва, і події 1648 р. лише зміцнили його у цьому ставленні. Він записав у щоденнику: «Незвичайний це [був] рік, адже всі піддані піднялися на своїх панів і настало таке спустошення Русі, подібного якому ніколи не було» [III, s.159]. Усе це розкололо його світ, однак він не втратив здатності тверезо дивитися на речі. З одного боку, канцлер уважав повстання на чолі з Богданом Хмельницьким такою ж Божою карою, як сарана чи пошесть, а з іншого – відзначав, що «першопричиною війни з бунтівниками був утиск підданих»:

«Хоча в інших монархіях спалахували повстання (останнім часом – у Неаполі та Франції), жодне, однак, не було жахливішим за наше. Ніхто ж бо не визискував підданих більше, ніж наша Польща. Раніше гнобили бідняків, а зараз вони гноблять багатих, і як пани в різний спосіб вичавлювали кров із хлопів, так вони тепер роблять те саме. [...] Козаки й плебс учинили нечувані злочини, бо нечуваними були наші гріхи» [III, s.177, 219–220].

Цікаво, що в іншій своїй праці, «Короткому викладі справ у Польському королівстві», Радзивілл указав на зв'язок подій середини XVII ст. з козацькими повстаннями 1590-х рр.: «Це було початком того, що ми бачимо зараз – передвістям майбутньої зради козаків». Зрозуміло, що наприкінці XVI ст. він був малою дитиною, однак відомості про дії тодішніх козацьких ватажків, і передовсім «вождя простолюду» С.Наливайка, котрий «пустошив міста, замки й села, вимагаючи грошей», дійшли до нього у спогадах очевидців. Автор щоденника навіть занотував легендарну традицію про перебування С.Наливайка в родинних володіннях¹³. За словами князя,

¹³ Насправді козацькі повстання 1590-х рр. практично не зачепили маєностей Радзивіллів. Обіцянки С.Наливайка «посідати в Несвіжі» та «пообідати у Клецьку» так і залишились

«прийшов він також і до Олики, до мого батька. Переговори з ним велись у місті, поза замком. Він хотів знати, чому його не пускають до замку, і коли один зі шляхтичів навів кілька причин, через які це було неможливо, відповів йому: “Ви думаете, що я не бував у замку? Був, перевдягнувшись слугою. Згадайте: коли ви нещодавно повернулися з війська, то дали потримати свого коня хлопцу, котрий ніс дрова на кухню. Це був я, тому-то й знаю, що там у вас діється”. Усі остовпіли, вражені сміливістю цієї людини»¹⁴.

Щоправда, описуючи катування, яким згодом було піддано С.Наливайка, Альберт Станіслав не виявляв ніякого співчуття до «бунтівника» – як, звісно, і до тих, хто продовжив його справу. Піднята на Запоріжжі 1648 р. хвиля повстання швидко докотилася до Волині. Канцлер Радзивілл звіддала спостерігав за перебігом подій. В Олиці зібралося чимало місцевої шляхти, однак Альберт Станіслав не дуже покладався на цю залогу й до того ж шкодував, що не встиг вивезти зі свого замку цінні речі. Надії на оборонців Олики справді були марними: улітку 1648 р. вони розбіглися, щойно козаки під проводом М.Кривоноса оволоділи Полонним – укріпленим містом, котре належало тестеві Радзивілла, краківському воеводі Ст.Любомирському. За словами Альберта Станіслава, Бог двічі рятував Олику від «ворожих нападів». Третього разу, однак, дива не сталося: мешканці міста «збунтувалися й 30 серпня Олика із замком внаслідок зради перейшла під владу козаків». Відтак вибравшись наприкінці року на Волинь, Радзивілл побачив Олику «розбитою й повністю розграбованою» [III, s.111, 158]. Відїжджаючи, він залишив у місті залогу у складі 200 жовнірів. Згодом сюди підтягнулися й урядові сили, що, однак, дещо дратувало канцлера, адже «величезна маса війська» під орудою Анджея Фірлея розмістилася в Олиці, не питаючи його згоди. Утім, він повсякчас наголошував, що не пошкодує не тільки маєтностей, а й власного життя задля «загального добра».

У серпні 1649 р. Олика знову стала об'єктом нападу козаків, які діяли у союзі з татарами. Цього разу місто, атаковане вночі водночас із двох боків, витримало штурм. Інше Радзивіллове володіння, Крупа, трималося кілька днів, аж доки місцеві мешканці не здали його, поклавшись на обіцянки козаків. За оцінками Альберта Станіслава, у цей період загинули декілька тисяч його підданих, чимало потрапило в неволю [III, s.213].

Новим випробуванням для Олики стали події червня 1651 р. Тоді обороною міста керував комендант Стефан Лясоцький, «охмістр» двору Альберта Станіслава Радзивілла, а гарнізон складався з 200 угорських піхотинців і німецьких драгунів. 12 червня «18 тис. козаків і кількасот татар облягли Олику й після першого штурму захопили передмістя, втративши багато

обіцянками. Однак у лютому 1596 р. його загони опинилися неподалік від Олики. У сусідній Клевані Юрій Чорторійський, наляканий діями повстанців, упокорився С.Наливайкові, котрий звелів, аби князь віддав йому на постій свою резиденцію. Поклавшись на обіцянку не шкодити у замку, князь виїхав із Клевані до одного зі своїх маєтків (див.: *Леп'яво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.* – Чернівці, 1996. – С.177–178). Що ж стосується Олики, то, можливо, наливайківці, зважаючи на міць тамтешніх укріплень, вирішили не ризикувати, штурмуючи їх.

¹⁴ [Е.К.]. Свидетельство современника о Наливайке // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.54–55.

своїх». Наступного дня знову точилися бої, цього разу менш успішні для атакуючих. Аби покласти край цій боротьбі, комендант наказав підпалити передмістя. 14 червня козаки у черговий раз пішли на штурм. Олику боронили «пихота з замку й самі міщани». Зазнавши істотних втрат, повстанці відступили від міста та почали переговори про викуп. Як писав Радзивілл,

«козаки просили 600 тис. злотих; наші запропонували 3 тис.; кінець кінцем зійшлися на 7 тис. злотих. Однак перед світанком [козаки з татарами] зненацька атакували місто ще раз. Битва точилася до полудня, коли ж у них захопили дві хоругви й татарський знак, а багатьох розірвали гармати та поранили їхнього ватажка, настрахані нападники кинулися навтьоки» [III, s.298–299].

Радзивілл пишався цією перемогою та дуже радів, що й король Ян Казимир «прийняв її за добрий знак». За словами канцлера,

«якщо перед битвою під Пилявцями мій лейтенант (покійний уже Бартлинський) ганебно покинув Олику, і через чотири тижні сталася та сумна втеча (війська Речі Посполитої – *О.Р.*), то тепер Олика, яку захистив Лясоцький, стала для короля передвісником перемоги, здобутої через чотирнадцять днів (ідеться про битву під Берестечком – *О.Р.*)» [III, s.299–300].

Скласти уявлення про військовий потенціал Олицького замку допомагає інвентар, що походить із 1650–1660-х рр.¹⁵ У той час на озброєнні захисників міста було 28 гармат, не рахуючи 2 небоєздатних (одна вийшла з ладу 1665 р., друга – «розірвана від козаків у 1648 р.»). Артилерія була щедро прикрашена гербами (включно з фамільним Радзивілловою), а одна гармата, як корабель, мала власне ім'я – «Перун» (польською мовою означає «блискавка»). Окрім цього, у замку зберігалися гаківниці, мортира, драгунські мушкети, порох, олово, кулі й т.ін.¹⁶ Самі ж укріплення за часів Альберта Станіслава не зазнавали перебудов, хоча існує гіпотеза про реконструкцію 1640 р. В її основі – напис на плиті, колись умонтованій над в'їздом до фортеці, зі зверненням до небесних сил (передовсім архангела Михаїла¹⁷) по заступництво та хронологічною прив'язкою: «лишневі календи» 1640 р.

¹⁵ Точне датування цього документа дещо проблематичне. У ньому нотується, що інвентар постав після смерті канцлера Альберта Станіслава Радзивілла в 1653 р. – хоча той пішов із життя 1656 р. До гродських книг у Луцьку його було внесено нібито в 1657 р., однак у тексті інвентарю фігурує гармата, пошкоджена в 1665 р. Вочевидь, найближча до істини – третя дата, наявна в документі, 1667 р. Можливо, не без значення те, що того року померла вдова Альберта Станіслава Радзивілла, котра, згідно з його заповітом, була довічною володаркою Олики.

¹⁶ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Зб. док./Зібр. і підгот. до друку В.Александрович. – Луцьк, 2007. – С.49–51.

¹⁷ Згідно з описами XVII–XVIII ст., кам'яна статуя архангела Михаїла з мідяними позолоченими крилами височіла над входом до Олицького замку (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.52, 90, 116). Не менш цікаво, що цей святий покровитель, у чие «управління» передав замок Альберт Станіслав Радзивілл написом на згаданій плиті, патрунував родову резиденцію не одне століття: у самий переддень Першої світової війни історик Ст.Томкович бачив на замкових валах «постать св. Михаїла великого розміру, але без крил, із відламаними руками, грубої каменярської роботи» (див.: *Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – T.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.9.*)

Звісно, немає нічого неймовірного у припущенні, що Радзивілл прикрасив цією плитою в'їзну браму замку з нагоди завершення його перебудови. Однак слід зважати на те, що в 1640 р. канцлер занотував у своєму щоденнику лише завершення та освячення олицького храму Св. Трійці. Крім того, як відзначено вище, у липні того року Альберт Станіслав гостював у Ст.Конецьпольського і з захопленням описував у своєму діаріусі красоти щойно зведеного гетьманом палацу в Підгірцях – тож було б дивно, якби у цьому контексті він не згадав про нібито тільки-но завершену реконструкцію своєї резиденції. Скидається на те, що плита над в'їздом до замку постала як елемент його декорування перед пишними врочистостями, пов'язаними з освяченням збудованого князем собору (серпень 1640 р.). Можливо, не без значення є й те, що «липневі календи» означають 1 липня, коли Альберт Станіслав святкував свій день народження: прохання про небесне заступництво для своєї домівки відтак виглядає доволі природним.

Повертаючись до подій рубежу 1640–1650-х рр., слід наголосити, що Радзивілл не брав у них безпосередньої участі, проте їх зафіксовано в його щоденнику, і ці записи відбивають ставлення канцлера до того, що діялось у країні. Власне, через свою експліцитність вони не потребують якихось коментарів. В описах дій повстанців виразно превалюють чорні фарби, тільки зрідка поступаючись іншим відтінкам. Скажімо, із приводу козаків, розбитих під Берестечком, Альберт Станіслав зауважував: «Дивно, що жоден із них не просив пощади – просто клали шию під меч, тому й не було ніяких жалощів» [III, s.309].

Послугуючись інформацією з надійних джерел, Радзивілл не тільки відтворив на папері послідовність тодішніх подій, а й доволі точно передав відразливу воєнну буденність: з одного боку, нищення католиків, варварська наруга над їхніми святинями, і сліпа лють у відповідь – з іншого. Зауважимо хоча б Радзивіллово оповідь про смерть полковника Данила Нечая в лютому 1651 р.:

«Висланий Хмельницьким із 30 тис., аби завадити збору наших солдатів, [він] спочатку зайняв Шаргород, місто Замойського, і розграбував його; звідти вибрався до Красного, міста того самого пана. Туди з кількома тисячами солдатів підтягнувся польний гетьман Калиновський і штурмом відновив у місті лад, знищивши 7 тис. ворогів; решта сховалась у замку. Назавтра [гетьман] ударив по замку; дякуючи Богові, наступ був вдалий, позаяк і п'яний Нечай загинув, і до 3 тис. козаків порубано. Коли наші захопили замок, там на килимі лежав труп Нечая, і сиділи при ньому чотири попи-схизматики разом із братом померлого; усіх їх порубали шаблями» [III, s.288].

Загалом Радзивілл усіляко ганив українського гетьмана, а з приводу «вікопомного возз'єднання» у січні 1654 р. записав:

«Хмельницький, дізнавшись про укладення миру між нашими й татарами (яким би хитким він не був) і палаючи лютою ненавистю, звернувся по допомогу до Москви й цього місяця склав присягу в місті Переяславі. А оскільки, відповідно до варварських звичаїв

Москви, вони всіх хлопів називають підданими, він, почувши це слово, сторопів і, похиливши голову, велів принести йому горілки; випивши її, склав присягу. Одразу по тому московський [цар] зайняв міста й замки, передовсім Київ, вислав двох воевод і наказав збудувати фортецю поблизу собору Св. Софії» [III, s.407].

Як відомо, наслідком Переяславської угоди стало розгортання воєнних дій між Річчю Посполитою й Московською державою. До прикрих поразок, що їх у цій війні зазнала польсько-литовська сторона, додалася інтервенція Швеції (1655 р.). Нескладно уявити, як тяжко переживав ці події Альберт Станіслав. Раніше, дякуючи Богові за кожен прожитий рік, він не раз приписував милості Всевишнього (а разом і заступництву Божої Матері) те, що його Батьківщина залишалася оазою спокою в охопленій полум'ям Тридцятилітньої війни Європі. Натомість зараз його світ розлітався на друзки – і це, напевно, прискорило смерть князя, котрий пішов із життя у Гданську в листопаді 1656 р.

За півтора роки до смерті, у березні 1655 р., Альберт Станіслав, передчуваючи близький кінець, склав докладний заповіт [III, s.448–467] – мовляв, настав час «покірно зсісти з коня Погоні» (тобто розлучитися зі знаком своєї канцлерської гідності – державною печаткою з гербом Литовської держави), адже він «не у змозі укритися від погоні смерті». Понад усе князь бажав упокоїтись під склепінням збудованого ним олицького костелу, хоча водночас і передбачав, що цьому може перешкодити ситуація на Волині.

Щодо зведення Альбертом Станіславом «мурованого костелу Найсвятішої Трійці», який мав статус колегіати, також є цікаві записи у щоденнику. Радзивілл пояснював, що на цей крок його підштовхнуло запізніле сумління, мовляв, «я, прах і попіл, брудом гріхів заплямований, мешкаю в мурованому домі, а Творцеві й Подавцеві всього сушого досі вклонялись у дерев'яний споруді» [II, s.221]. Відтак, як уже відзначалося вище, 1635 р. й було закладено наріжний камінь майбутнього собору. Робили це двічі. Перший раз – 9 вересня, за присутності князя Миколая Чорторійського, волинського каштеляна й сусіда. Однак невправність майстрів роздратувала Радзивілла, тож він покликав на допомогу архітектора ордену єзуїтів Бенедикта Моллі, котрий прибув із Рима задля будівництва костелу й колегіуму в Острозі. Той розкритикував місце, обране під «будмайданчик», відтак, зауважував шляхетний мемуарист, «треба було все викопати наново, і 12 вересня видобутий камінь зі срібним написом, зробленим моєю рукою, удруте поклали у землю. Це дуже потішило мою душу, яку Бог обрав, аби вона за превеликі добродійства звела на його честь оaltar» [I, s.466–467].

Тепла й сонячна осінь посприяла тому, що майстри впорались із закладкою фундаментів споруди до кінця листопада. Утім, загальні темпи будівництва були порівняно невисокими. За п'ять років, у серпні 1640 р., храм, де ще тривали опоряджувальні роботи, освятив луцький біскуп Анджей Гембицький. По тому в підземелля собору перенесли прах матері Альберта Станіслава, його першої дружини Регіни фон Айзенрайх і трьох братів князя. Головною реліквією костелу стала частка мощів св. Аргентина, подарованих Радзивіллові папою Урбаном VIII у січні 1625 р., коли він, щойно ставши литовським канцлером, супроводжував королевича Владислава в подорожі Західною Європою.

Цінні відомості про будівничих собору Св. Трійці містилися на двох аркушах пергаменту, укладених до бронзових куль, що прикрашали фасад будівлі. Обидва тексти дійшли до нас у складі «Сарматських пам'яток» Шимона Старовольського (1655 р.)¹⁸. На їх підставі реконструюються імена зодчих: Іоанн Маліверна (Меліверна), Рейнольд (Рудольф) Беффка, Міхаель Вальда. У «Мельхіорі, львівському різьбяреві по каменю», дослідники вбачають Мельхіора Ерленберга, котрий упродовж 1630-х рр. працював у Львові¹⁹. Водночас жоден із документів, наведених Ш.Старовольським, не згадує імені архітектора Бенедикта Моллі, про якого прямо писав у своєму щоденнику Альберт Станіслав Радзивілл²⁰.

До речі, на підставі занотованих Ш.Старовольським даних ми можемо оцінити скромність князя, котрий у своїх нотатках обійшов мовчанкою врочистості з приводу освячення новозбудованого храму. Між тим їх розмах, вочевидь, був неабияким. Так, згідно зі Ш.Старовольським²¹, серед учасників дійства, oprіч численних духовних осіб, верхівки олицького міщанства та шляхтичів, які репрезентували «двір найдостойнішого патрона й фундатора», було чимало вельможних сусідів і родичів: великий коронний гетьман Ст.Конецпольський, волинський каштелян і «князь на Клевани» М.Чорторийський, староста сандомирський А.Любомірський і дві дочки князя О.Острозького: Катерина, удова великого коронного канцлера Т.Замойського, про яку йшлося вище, та Анна Алоїза, удова віленського воєводи й великого гетьмана литовського Я.К.Ходкевича, – «фундаторка осередку отців єзуїтів у дідичному місті князів Острозьких, найщедріша добродійниця костелів парафіяльних і кляшторних». Зауважимо, що саме Анна Алоїза, якій судилося стати останньою представницею свого славетного роду, допомогла канцлерові Радзивілли при будівництві костелу, відрядивши до Олики архітектора Б.Моллі.

Не менш цікаві для дослідників перелічені у Ш.Старовольського імена трьох професорів, котрі викладали в «академії олицькій і семінарії». Про неї історик згадував і в іншому своєму творі, «Полонія», твердячи, що за його часів заклад мав добру славу. У щоденнику Альберта Станіслава Радзивілла занотовано, що школа академічного типу (колегіум) і семінарія відкрилися в Олиці у червні 1634 р., при цьому кошти на

¹⁸ Цит. за: *Kraszewski J. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy.* – Warszawa, 1985. – S.304–308.

¹⁹ Мельхіор Ерленберг (відомий також як Мельхіор Ампелі) був уродженцем Вроцлава. У 1630 р. він працював у Жовкві, а наступного року перебрався до Львова, де мав проблеми з місцевими майстрами. Від 1633 р. до нас дійшла скарга членів столярного цеху на те, що М.Ерленберг, займаючись столярними роботами, не хоче вступати до їхнього цеху. Той, своєю чергою, відповідав, що є різьбярем не тільки по дереву, а й по мармуру, алебастру та інших матеріалах. Відомо також, що М.Ерленберг працював в одній із львівських міських башт, винаймаючи її в маїстрату. Коли, після чергової скарги столярів, тут улаштували обшук, з'ясувалося, що майстер займався виготовленням різьблених лав для олицького костелу (див.: *Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII ст.* – К., 1981. – С.132; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. – С.18).

²⁰ Зауважимо, як тлумачиться цей сюжет у деяких амбітних сучасних виданнях. Так, у книзі «Україна – Європа: Хронологія розвитку: 1500–1800 рр.» (К., 2010), видрукуваній В.Зубановим і А.Толстоуховим у рамках проекту «Україна: історія великого народу», Олику названо «Олікою», Бенедикта Моллі – «Б.Моллего», а зведений за його участі собор Св. Трійці виступає як «Єлецький», тобто знічев'я «телепортується» до Чернігова, де є *православні* Єлецький і Троїцький собори (с.352).

²¹ Цит. за: *Kraszewski J. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy.* – S.307–308.

семінарію виділив у своєму заповіті згаданий вище Ф.Заерський (1631 р.). Існування цих установ затвердили король Владислав IV і сейм у 1638 р. [I, s.64, 381].

Згодом, уже у середині XIX ст., перебуваючи в Олиці, письменник Юзеф Крашевський доволі скептично відгукувався про місцеву академію. Покладаючи її створення на часи Станіслава Побожного, батька Альберта Станіслава, він відзначав, що «тоді гучний титул “академії” вживали радо: була академія в Острозі, була в Бялій на Підляшші (її називали дочкою Краківської академії)²²; олицька мала при собі семінарію – була це звичайна школа з кількома лише професорами. Ішлося тут, власне, більше про назву, аніж про суть»²³.

Олицький храм, збудований у стилі бароко, мав багатий зовнішній декор. Фасад, візуально подовжений за допомогою пілястрів і двох веж обабіч фронтона, прикрашали рельєфні фігури Богоматері й Бога-Отця та скульптурні постаті святих Петра, Павла, Войцеха, Станіслава (останні були небесними покровителями канцлера, котрого навколішках зображено перед св. Станіславом). Фасад перетинав латиномовний напис: «Боже, із Твоїх дарів Тобі офіруємо». Над входом до храму було вмонтовано чорномармурову таблицю з інформацією про його освячення у серпні 1640 р. на честь Найсвятішої Трійці луцьким біскупом Анджеєм Гембицьким за присутності багатьох церковних і світських достойників.

В інтер'єрі колегіати виділялися багато декоровані вівтарі, вирізьблені з алебастру та мармуру, а також живописні полотна, які прикрашали вівтарні частини й стіни споруди. Деякі з них стосувались історії Олики, і в першу чергу великий портрет власника міста в XV ст. Петра Яновича з докладним екскурсом у його зв'язки з родом Радзивіллів. П.Янович на прізвисько Білий походив із литовського роду Монтигірдовичів. Упродовж свого життя він посідав чимало високих урядів, однак чільну роль у набутті ним Олики відіграв, вочевидь, відрізок його біографії, пов'язаний із Волинню: у 1486–1489 рр. був луцьким старостою і маршалком Волинської землі. Після смерті П.Яновича (близько 1498 р.) й загинув в битві на Ведроші його сина Яна (1500 р.) місто успадкувала дочка власника – Анна, котра взяла шлюб зі Станіславом Кишкою. У подружжя народилося двоє дітей – Петро й Анна. Власне через останню Кишки породичалися з Радзивіллами: вона стала третьою дружиною Яна Радзивілла Бородатого (1474–1522 рр.). Після смерті Ст.Кишки (близько 1513–1514 рр.) Ян Радзивілл зажадав від свого швагра Петра, аби той розділив із сестрою маєтності їхньої матері – Анни Монтигірдівни. Унаслідок цього розподілу, що відбувся 1522 р., Олика разом із низкою інших маєтностей перейшла до Радзивіллів²⁴.

На картині в костелі Св. Трійці, яка, по суті, являла собою живописну «передмову» до історії радзивіллівської Олики, Петра Яновича Білого було

²² Ідеться про академію в містечку Бяла-Подляска (1628–1773 рр.), яке з 1569 р. належало Радзивіллам. Цікаво, що в гімназії, сформованій на базі колишньої академії, у 1820-х рр. навчався сам Ю.Крашевський (нині цей заклад носить його ім'я).

²³ *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – S.171.

²⁴ *Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* – Warszawa, 1887. – S.148.

зображено сивобородим старцем²⁵. Як пояснював напис на полотні, цей дідичний олицький пан уславився своєю звитягою та успішним проведенням у Москві переговорів щодо укладення «вічного миру» (1494 р.) й одруження великого князя литовського Александра з дочкою Івана III Оленою. Слід також наголосити, що, згідно з написом на картині, П.Янович був не лише троцьким воеводою, а й першим великим гетьманом литовським. Це додає аргументів тим науковцям, котрі не вірять у «першість» на цій посаді Костянтина Івановича Острозького, стверджуючи, що згаданий уряд у 1497 р. передав йому Петро Янович Монтигирдович²⁶.

На портреті П.Яновича містилася також інформація щодо його нащадків: він був названим батьком Анни Білої, дружини Ст.Кишки, і дідом Анни Кищанки, дружини князя Яна Радзивілла Бородатого, котра одідичила Олику після смерті свого брата Петра. Останнє, звісно, не відповідає дійсності: розподіл маєтностей між дітьми Станіслава Кишки від Анни Монтигирдівни відбувся у 1522 р., задовго до смерті Петра (1534 р.). Уже 1523 р. саме Анні, як володарці Олики, було адресовано дозвіл Сигізмунда I на проведення тут упродовж року двох ярмарків. Анахронічним є й іменування Яна Радзивілла «князем»: цей титул лише згодом виборов собі та нащадкам його син Миколай Чорний.

Отже, далеко не все у цьому написі історично достовірне. Це змушує з обережністю поставитися до наявного тут твердження про фундацію Петром Білим олицького парафіяльного костелу Святих апостолів у 1460 р. Між тим саме на ньому ґрунтуються нинішні уявлення про те, що й досі існуючий в Олиці костел Св. Петра й Павла є найдавнішою римо-католицькою культовою спорудою на Волині. Він являє собою виконану у стилістиці пізньої готики муровану однонефну будівлю з арочними вікнами й стінами, позбавленими зовнішнього декору. Відомо, що храм зазнавав перебудов і часом використовувався як каплиця.

Звісно, немає нічого невірогідного в тому, що Петро Янович Білий міг заснувати костел на честь свого небесного патрона, адже ім'я св. Петра було оточене в Олиці особливою пошаною. Про це свідчить те, що, відповідно до маґдебурзького привілею, саме на його свято («ad festum sancti Petri Apostoli») припадали щорічні вибори членів міського уряду. Однак, найімовірніше, фундатором храму Св. Петра й Павла був усе-таки найславетніший із Радзивіллів – Миколай Чорний.

У костелі Св. Трійці зберігалось й зображення першого олицького ордината – Станіслава Радзивілла в рицарському обладунку. На цій картині також був пояснювальний напис: ішлося про батьків князя, його участь у військових кампаніях та отримані ним уряди, про смерть на шляху до Рима й місце поховання; особливий акцент було зроблено на заснуванні Станіславом Побожним шпиталю Св. Хреста та будівництві олицького парафіяльного костелу.

Колегіата Св. Трійці стала не тільки релігійним осередком, а й родинним некрополем власників Олики, в якому, зрештою, упокоївся сам

²⁵ Tomkiewicz S. Olyka. – S.21.

²⁶ Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba [= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – T.XI]. – Kórnik, 1994. – S.40–41.

Альберт Станіслав²⁷. Підземелля збудованого ним собору перетворилося на мовчазне царство смерті, а у храмовому інтер'єрі постали декілька надгробків роботи Мельхіора Ерленберга. Порівняно нещодавно чи не єдиним стимулом до їх створення вважалося «прагнення (Радзивілла – О.Р.) справити враження, ніби це стародавня усипальниця роду», а самі надгробки розглядалися як демонстрація «нестримної магнатської пихи»²⁸. Сучасні ж історики й мистецтвознавці, здається, не схильні відмовляти власникові міста у звичайних людських почуттях і природному прагненні гідно вшанувати пам'ять найближчої рідні.

Двох своїх братів Радзивілл не знав зовсім. Станіслав помер немовлям за декілька років до його появи на світ (1590 р.), а від Юрія навіть не залишилося ані дати народження, ані смерті. Це, однак, не завадило Альбертові Станіславу увічнити їх двома схожими за виконанням алебастровими надгробками однакового розміру (1,5х2,5 м) – їх було вмуровано у стіни собору за 1 м над підлогою. У чотирикутних нішах, оздоблених пілястрами й увінчаних пишними гербовими медальйонами та фігурами Христа, містилися майстерно вирізьблені постаті лежачих хлопчаків. Щоправда, в їх позах та одязі не було майже нічого дитячого, адже, за тодішніми приписами, вони копіювали дорослі моделі. Традиційним було й уміщене на пам'ятнику Станіслава зображення клепсидри як символу скороминучості людського життя. За зауваженням польського дослідника Ст.Томковича, обидва надгробки ще перед Першою світовою війною було суттєво й ніби зумисне пошкоджено²⁹.

Натомість на надгробному пам'ятнику, спорудженому Альбертом Станіславом собі та першій дружині – Регіні фон Айзенрайх, чи не найбільше ушкоджень, за спостереженнями Ст.Томковича, зазнала плита з епітафією. З уцілілого тексту можна було зрозуміти, що в написі йшлося передусім про баварське походження Регіни, її службу при дворі королеви Констанції, дружини Сигізмунда III, про перший шлюб із Михайлом Дзялинським. Нотувалося, що її подружнє життя з Радзивіллою тривало «сімнадцять років, шість місяців і сім днів». Так само точно було визначено й час смерті небіжчиці: «Із ласки Божої святобливо зійшла з цього світу шостого дня квітня, у великий понеділок, року 1637 о десятій годині перед полуднем».

Подібна докладність не була дивиною за часів Альберта Станіслава – хай навіть нині нам видається, що уповільнений плин тодішнього життя не змушував людей звиряти його за годинником. Скажімо, в епітафії Станіслава Радзивілла час його народження й смерті також було визначено з точністю до години. Утім, у випадку з Регіною фон Айзенрайх за цією докладністю проглядала скорбота її чоловіка, котрий вічній розлуці з дружиною присвятив кілька зворушливих сторінок свого щоденника.

Хвороба жінки заскочила канцлера зненацька. 17 березня 1637 р. він занотував у своєму діаріусі: «У фільварку Хорлупському³⁰ зустрів свою дружину

²⁷ Зберігся чорно-білий знімок портрета Альберта Станіслава Радзивілла на смертному одрі, який висів над сходами, що вели до княжої усипальні. Його, зокрема, відтворено на контртитулі 3-го тому цитованого видання щоденника канцлера.

²⁸ Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII ст. – С.133.

²⁹ Tomkiewicz S. Олука. – S.23–24.

³⁰ Згаданий Радзивіллою Хорлупський фільварок нині відомий як село Хорлуши

здоровою й бадьорою». Однак минув лише тиждень і князь зауважив погіршення її самопочуття, причину чого він убачав у зловживанні тодішніми «медичними практиками»: «Моя дружина, узявши собі за звичай за допомогою п'явок позбуватися зіпсованої крові, без мого відома (хоча раніше я її часто від того відраджував) приклала їх аж п'ятнадцять до спини; це й стало причиною її пізнішої хвороби» [II, s.27]. Недуга супроводжувалася сильними болями, безсонням. Потім настало полегшення. «Я, – зауважував Альберт Станіслав, – недужаючи й страждаючи від головного болю, весь кінець місяця приховував свою неміч, аби не давати хворій причин для смутку». Однак у квітні сталося непоправне:

«Цей місяць слід було б уписати (до щоденника – *О.Р.*) чорним чорнилом на темних аркушах – якби при цьому можна було розпізнати написані слова. [...] У нещасний день шостий солодкий звук цитри заступили біль і ридання мого серця. [...] Сказав би разом з Іовом: “Хай згине день”, якби це не суперечило Божій волі та коли б благоліпна кончина небіжчиці не свідчила, що день цей був початком благословенної вічності. [...] Усе в ній, убраній у простий одяг, який, здається, кілька років возила з собою у скриньці як близького, невідлучного товариша, дихало святістю» [II, s.28–29].

За тодішніми звичаями, похорон відбувся не відразу, а значно пізніше – 12 травня. Час жалоби спливав для вдівця дуже тяжко: змучений «щоденним спогляданням лежачої у труні дружини», він шукав розради у справах, вибравшись, зокрема, до свого села Голубного³¹. Спіткала канцлера й інша біда: 3 травня, на свято Воздвиження, пожежа знищила понад тридцять будинків – справжню «окрасу міста Олики». Альберт Станіслав, який звик милуватися ними з вікон замку, із християнською покорою сприйняв це як кару за свої гріхи. Похорон, за словами канцлера, «зросив сухе повітря дощем сліз». За три роки прах Регіни, як уже відзначалося вище, було перенесено з парафіяльного костелу до крипти у храмі Св. Трійці. Виконаний з алебастру та мармуру надгробок, поставлений тут Альбертом Станіславом для себе й своєї дружини, був доволі масивним (3,4×5,9 м). За формою він наближався до олтаря, що його головною окрасою стала П'ета, вирізьблена з білого алебастру. Обабіч

Ківерцівського р-ну Волинської обл. Поселення існувало тут уже за давньоруської доби. Князь Свидригайло пожалував його луцькій православної єпископії. Місцевий оборонний замок у середині XVI ст. мав на своєму озброєнні кілька гармат. Усіх їх за владництва одіозного Іони Борзобогатого-Красенського (1569–1585 рр.) зухвало вивіз його син Василь, а сам фільварок було вимінано Станіславу Радзивілли на два села поблизу Володимира-Волинського. Цей обмін король затвердив у 1574 р.

³¹ За археологічними даними, територія села Голубного (Березнівський р-н Рівненської обл.) була обжита з кам'яної доби. Найдавніший документ, який фіксує існування тут поселення, датується 1595 р. і засвідчує його належність до Олицької ординації Радзивіллів. Того року Іван Гулевич, луцький підкоморій, опинився «на ґрунті села Голубного» задля його розмежування з володіннями князів Корецьких. Він зацікавився тутешніми давніми валами й почув від мешканців, що ніхто не знає, хто та коли їх насипав. Осадив Голубне перший олицький ординат Станіслав Радзивілл Побожний, який заклав тут і церкву Св. Трійці. Успадкувавши цю маєтність, князь Альберт Станіслав Радзивілл звернувся до підкоморського суду й остаточно розв'язав питання про територіальні межі села.

неї височіли великі, у людський зріст, фігури янголів-охоронців. Увінчували композицію постаті Христа й двох рицарів. Поряд відчитувалася латиномовна фраза: «Чекаю на воскресіння мертвих».

Менш виразним надгробком було увічнено пам'ять матері канцлера Радзивілла та його старшого брата Миколая Христофора. Художньою доміантою пам'ятника став хрест із червоного мармуру на чорному, теж мармуровому, тлі. У його підніжжя, на думку Ст.Томковича, розміщувалися постаті в молитовних позах (пізніше втрачені). Важкуваті пропорції пам'ятки пом'якшував оздоблений янголами динамічний верх³². Короткі епітафії суттєво відрізнялися від занотованих Ш.Старовольським³³. Скоріше за все, вони являли собою витвір автора «на задану тему».

Окрім князівських надгробків, у храмі Св. Трійці були й значно скромніші пам'ятні знаки, що стосувалися, головним чином, пов'язаних із власником Олики духовних осіб. Серед них особливе місце займав луцький біскуп-суфранган та олицький пробощ Франциск Заерський, котрий, як зазначалося в епітафії, пішов із життя в листопаді 1631 р. у віці 80 років – як відомо, саме він став фундатором Олицької семінарії, відписавши у своєму заповіті маєток на її утримання. Примітно, що на початку ХХ ст. у соборі все ще зберігалися деякі речі церковного вжитку, які колись належали цьому церковному достойникові.

Загалом скарбець колегіати був надзвичайно багатим на мистецькі вироби художньої й історичної цінності. Переважну їх більшість становили предмети ХVІІ ст. Із-поміж них виділялися два великих срібних релікварії – постаті св. Аргентина й Реститута роботи західноєвропейських майстрів. Св. Аргентин, чії мощі в 1625 р. подарував Альбертові Станіславові Радзивілла папа Урбан VІІІ, був представлений у вигляді рицаря, що його панцир прикрашала радзивіллівська символіка. Св. Реститут постав у шатах єзуїта, позаяк саме представники цього ордену подарували канцлерові привезені з Рима кістки мученика в лютому 1647 р. [Ш, s.13].

Серед інших речей, пов'язаних із добою Альберта Станіслава, слід зауважити подароване князем колегіаті срібне розп'яття заввишки 0,6 м, яке прикрашало один з олтарів. Ім'я канцлера відчитувалося на срібній блясі, знятій із його труни й вивішеній на одній зі стін собору. Зберігалася й натрунна бляха з поховання його другої дружини, Кристини Анни Любомирської, яка пережила чоловіка на тринадцять років і також знайшла вічний спочинок в Олиці (1667 р.). Щоправда, у храмі Св. Трійці немає її надгробка – хіба що з часом він зазнав значних ушкоджень, і саме його рештки описав Ст.Томкович, нотуючи «дуже старанну й шляхетну» роботу давніх каменярів та різьбярів³⁴. Що ж до тіл, які покоїлися в підземеллях костелу, то, за свідченнями старожилів, у 1946 р. їх було перенесено до спільної могили на місцевому католицькому цвинтарі.

Не краща доля спіткала й саму колегіату. У минулому столітті її не обійшли стороною ані війни, ані суспільні потрясіння, ані варварство новочасних

³² Tomkowicz S. Ołyka. – S.25–26.

³³ Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – S.300–301.

³⁴ Tomkowicz S. Ołyka. – S.18.

дикунів. Нині собор перебуває у жалюгідному стані, хоча його фундатор, якщо вірити Ш.Старовольському, був певен, що храм не зурочать «злі сили», не знищать «подмухи північного вітру» та «страхитливі й згубні погляди лемурів»³⁵: «Зведений із міцного каменя, він навіть тим, чиї душі, затвердлі, мов скеля, далекі від побожності, розповість про віру того, кому завдячує своєю з'явою»³⁶. Добре, що канцлер не міг зазирнути в далеке майбутнє, аби побачити, що станеться з його дітищем, і дізнатися, що сам він за три століття «возз'єднається» з усією своєю родиною на олицькому цвинтарі в могилі без хреста...

³⁵ Лемури – згідно з міфологічними уявленнями давніх римлян, лиховісні примари мерців, які переслідують людей.

³⁶ Цит. за: *Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy.* – S.306.

The paper deals with a highly understudied issue of Radziwiłł's heritage in Ukraine. One of the most outstanding persons who represented this family in the 17th century was Albert (Albrecht) Stanisław Radziwiłł, a chancellor of the Grand Duchy of Lithuania and important political figure at the court of Sigismund III, Władysław IV and Jan Kazimierz. He also spent a lot of time in Ukraine being an owner of the city of Olyka (Volyn' region). The article explores those pages of Radziwiłł's memoirs which are connected with his activities in Ukraine, especially cultural endeavors.

Keywords: *Radziwiłł's, Grand Duchy of Lithuania, Volyn', Olyka, memoirs.*

